

Тема 6. Руїна як ментальна травма ранньомодерної нації

1. Доба руїни: зміст і періодизація.
2. Джерела і прояви Руїни в українській ментальності

Література

1. Вівчарик М. М. Україна: від етносу до нації: Навч. посіб. Київ : Вища школа, 2004. 239 с.
2. Гуржій О.І., Чухлій Т.В. Історія козацтва. Київ : Арій, 2013. 480 с.
3. Крисаченко В. С., Степико М. Т., Власюк О. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи. Київ : НІСД, 2004. 656 с.
4. Куліш П. Моє життя: повість про український народ. Хутірська філософія і відділена од світу поезія. Упорядк., передмова, переклад, примітки О. Шокало. Київ : Український світ, 2005.
5. Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-тім столітті. Київ: Дніпро, 1997. 314 с.
6. Харишин М.В. Історія підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Київ: Вентурі, 1995. 172 с.
7. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України. 2-е вид. Київ: Кондор, 2004. 564 с.
8. Юрій М., Алексієвець Л., Калакура Я., Удод О. Україна з найдавнішого часу – XVIII ст.: цивілізаційний аспект. Кн. 1. Тернопіль : Астон, 2012. 686 с.
9. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. Київ, 1990. Т. 1-3.
10. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. Київ: Критика, 2005. 584 с.

1. Доба руїни: зміст і періодизація.

Руїна – період історії України другої половини XVII ст., що відзначився розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України.

Частіше за все під Руїною розуміють період від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687).

Під час Руїни Гетьманщина умовно була поділена по Дніпру на Лівобережну та Правобережну, і ці два володіння під різними гетьманами ворогували між собою. Сусідні держави (Річ Посполита, Московська держава, Османська імперія) втручалися у внутрішні справи України, й

українська політика характеризувалась намаганням підтримувати приязні відносини з тією чи іншою окупаційною силою.

Київську митрополію у 1686 р. було підпорядковано Московському патріархату.

Остаточний поділ Гетьманщини на Лівобережну та Правобережну Україну було закріплено Андрусівським договором (1667) та Вічним миром (1686). За ними Лівобережжя та Київ відходили до Московського царства, а Правобережжя – до Речі Посполитої.

Слово «Руїна» – термін історичний. Його вживав на сторінках своєї праці історик-літописець Самійло Величко: «а від війни Богдана Хмельницького з поляками, що була почата 1648 року, докінчувався тридцятий рік нещасливих тогочасних українських подій з безперервним воєнним вогнем, а до того – з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руїною. Тоді наступило на Україні від турчина, замість божої благодаті і бажаної тиші ..., остаточне і всеконачне розорення й запустіння» [Самійло Величко. Літопис. Т. 2. Розділ 18. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/velichko/vel35.htm>].

Микола Костомаров у вступі до своєї монографії «Руїна» 1879–1880 рр. писав: «Назва «Руїна» – не вигадана; вона залишилась в народних спогадах, особливо відносно правобережної України, яка буквально була обернена на «руїну»... [Костомаров Н. И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы». Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). Москва : «Чарли», 1995. С. 7].

Періодизація Руїни:

– 1663–1687 рр. – час правління трьох гетьманів – ставлеників Москви (Івана Брюховецького, Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича). Обмежена територіально – Лівобережною Україною (Микола Костомаров).

– 1660–1687 рр. – від Чуднівської угоди та подальшого розколу серед козацтва, у зв'язку з невизнанням лівобережними полками патронату Речі Посполитої;

– 1657–1687 рр. – від смерті Богдана Хмельницького, зокрема Пушкарівського повстання, й до початку правління Івана Мазепи (Борис Крупницький).

Отже, етапи Української національної революції, що розгорталися з вересня 1657 р. стали часом серйозних випробувань для українського народу. Ця доба принесла жахливе спустошення українських земель; спалахи громадянської війни, загострення боротьби за гетьманську булаву; наростання соціальних конфліктів та протистоянь; поновлення старої моделі соціально-економічних відносин; відхід національної еліти від державної ідеї, сформульованої Б. Хмельницьким, і повернення до ідеї автономізму 1648 р.; розмивання моральних норм у суспільному житті; тиск та втручання

в українські справи Польщі, Росії, Туреччини, Кримського ханства; фатальний розкол України на Правобережну та Лівобережну.

2. Джерела і прояви Руїни в українській ментальності

З другої половини 1657 р. в еволюції ціннісних орієнтацій українського суспільства все більшої чинності набувають негативні тенденції. Відразу після смерті Б. Хмельницького в цілому оптимістичний психологічний фон доби різко змінюється на песимістичну тональність.

Причинами цього були:

- по-перше, – швидкоплинні руйнівні зрушення у політичній сфері, які обумовили руйнацію нещодавно усталених соціально-економічних відносин;
- по-друге, – політика російського самодержавства в українському питанні.

Уже від початку встановлення політичної протекції над Україною політика Москви спрямовувалася на обмеження, а згодом і повну ліквідацію автономних прав України та знищення її самобутніх політичних інституцій.

М.С. Грушевський зазначав, що саме політична зорієнтованість Москви на перетворення України в свою провінцію перекреслила будь-які можливості для встановлення між двома державами хоч скільки-небудь дружніх стосунків. Позиція поневолювача і диктатора формувала у народній психології широку гаму невдоволення: від сумнівів до недружності, недоброзичливості і, навіть – ненависті;

- по-третє, зміну ціннісних орієнтацій українського суспільства значною мірою генерували станові інтереси та політичні привілеї, насамперед правлячої еліти.

Вже 1656 р. – вперше у практиці українсько-російських міждержавних відносин – українську офіційну делегацію було усунуто від участі в обговоренні умов Віленського перемир'я.

Процес імперської інтеграції невпинно набирив прискорення протягом найближчих ста років. Він набував різного забарвлення, але не змінював своєї сутності зі зміною політичних доктрин російського уряду.

Така політика Москви провокувала українських гетьманів шукати підтримку у своїй боротьбі з російським централізмом, орієнтуючись на різні політичні сили за межами власної держави.

Протягом другої половини XVII-XVIII ст. своєрідною домінантою в існуючій шкалі ціннісних орієнтацій стала ідея національного державотворення.

Українські дослідники В. Смолій та В. Степанков довели, що незважаючи на втрату власної держави, саме ідея державотворчості в ієрархії цінностей на кінець XVIII ст. продовжувала залишатися політичною та

ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати в єдиному потоці патріотичні почуття найширших верств суспільства – від рядового козака до найвищого урядовця, від неписьменного селянина до рафінованого інтелігента. Саме ця ідея державотворчості виступала «потужним імпульсом для розвитку zdeформованої і придушеної національної самосвідомості українського суспільства...» [Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. С.314].

Орієнтація на державну ідею зазнавала коректив на різних етапах політичної історії Гетьманщини.

Причиною цього виступав цілий комплекс факторів.

Виразним серед них був вузькогруповий егоїзм частини політичної еліти держави.

Вже під час Руїни домінанта цінностей у психології національної еліти переважила на користь відцентрованих орієнтацій, що обумовило на кінець 50-х – першу половину 60-х рр. XVII ст. відсунення «на другий план» у її свідомості державної ідеї.

У свідомості козацької старшини цього часу успішно співіснували три різні концепції політичного устрою Гетьманщини:

- 1) січове народоправство;
- 2) старшинська олігархія;
- 3) гетьманська монархія.

Набувають поширення ідеї повернення до Польщі, співзвучні з ідеєю «козацького маневрування» Д. Вишневецького.

Виразну характеристику свідомості козацької старшини залишив І. П. Крип'якевич. Він писав: «Це була освічена, провідна верства, що розуміла значення незалежності і автономії, бачила в ній забезпечення своїх класових інтересів і вміла ставати в обороні незалежності. Але хибою старшини було те, що свою користь вона ідентифікувала з добром держави і в егоїстичному засліпленні намагалася підкорити собі інші класи – козацтво, селянство, міщанство, не добачаючи, що таким робом руйнує основи державної сили» [Крип'якевич І.П. Історія України. Львів, 1990. С. 242].

Класифікуючи цінності, що набували поширення в українському суспільстві у другій половині XVII ст., О. Струкевич виділяє:

- перемогу республіканських орієнтацій над монархічними (що пояснюється питанням «про характер легітимації влади гетьмана та про порядок формування вищих державних органів»);
- обґрунтування ідеї розділення законодавчої і судової влади;
- старшинської нобілітації; намагання встановити рівновагу між центральними та місцевими владними структурами;

- сприйняття місця і ролі законів у житті суспільства;
- зверненість у майбутнє через культ минулого;
- культивування знань; віру в можливість перетворення життя на засадах розуму;
- патріотизм, пожертвування особистими інтересами на користь суспільним.

Автор пов'язує еволюцію системи ціннісних орієнтацій в ментальності українського суспільства в другій половині XVIII ст. не лише із дією внутрішніх чинників, але й з загальноєвропейськими політико-культурними процесами, зокрема, впливом ідей європейського просвітництва. Однак ця залежність «ніколи не набувала чітко вираженого функціонального характеру». В той же час саме західноєвропейські просвітницькі ідеї були «ґрунтом політико-культурних орієнтацій козацьких старшин» в їх змаганнях за розширення автономних прав України.

Цінним для розуміння ментальних трансформацій в українському суспільстві ранньомодерної доби є монографічне дослідження канадського вченого Зенона Когута «Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини», перевидане в перекладі українською мовою 1996 р.

Серед інших питань, автор зосередив увагу на реакції українського суспільства на імперську інтеграцію та впливі цього процесу на суспільну свідомість українців, зокрема, вироблення в ній (насамперед серед представників державницької еліти) протягом XVIII ст. стереотипу усвідомлення себе репрезентантами політичних інтересів та суспільно-політичних цінностей Гетьманщини.

Основними імперативами їх поведінки, за спостереженням дослідника, стали повага до козацького минулого, шляхетський соціально-політичний світогляд і підтримка договірних відносин Гетьманщини з царем. В епіцентр політичної орієнтації українців була висунута боротьба за «малоросійські права і вольності», що, втім, з цілком зрозумілих причин по-різному розумілися різними прошарками суспільства. Та, «незважаючи на внутрішню суперечливість і нечіткість визначення своїх прав і вольностей, – підкреслював З. Когут, – українці визнавали їх колективним символом певних політичних, соціальних й адміністративних норм, обґрунтованих законом та історичною традицією». Історик наголосив на тому, що «ці права та привілеї сформували досить міцну систему, яка глибоко укорінилася в колективній свідомості». Саме в посяганні на них він вбачав головну причину українсько-російської конфронтації протягом майже півтора століття.

В історіографії неодноразово відзначалася особливість соціальної структури та системи управління Гетьманщини. Вона позначалася й на системі ціннісних орієнтацій, мала ментально-свідомісні виміри. Не в

останню чергу саме цими відмінностями в національній свідомості українців заперечувалося сприйняття Гетьманщини як невід'ємної частини Російської імперії. З іншого боку, і для російської монархії «існування автономної козацької України було... аномальним явищем». Саме цим можна пояснити політичний курс на «поступове злиття української і російської соціальних структур».

Останнє ставало можливим через інтеграцію в суспільну свідомість українців притаманних російській ментальності цінностей, а саме службового кар'єризму, переваги наближеності до імперського двору, підпорядкованості внутрішньому закону, аристократизації суспільства тощо.

Усвідомлення напрямів еволюції системи цінностей в період перебування України під протекцією Російської держави навряд чи можливе без врахування особливостей національного самоусвідомлення українців і росіян. Зокрема, доречно нагадати, що український історик і публіцист М. Демкович-Добрянський як характерні риси національної свідомості росіян виділяв їх багатоплощинність та територіальне розуміння нації. Натомість українська національна самосвідомість характеризується ним як одноплощинна, а поняття нації в ній вже з другої половини XVI ст. ідентифікується з православ'ям.

Поряд з цим слід пам'ятати, що важливим важелем коригування ціннісної системи Гетьманщини у XVIII ст. став поступовий вихід на провідні позиції в ідеологічній сфері козацької інтелігенції.

Визначну роль в руйнації усталеної системи середньовічного світогляду впродовж майже усього XVIII ст. продовжували відігравати філософські курси та твори професури Києво-Могилянської академії, які базувалися на ідеях і концепціях, що насамперед спрямовувалися на гуманістичне сприйняття світу, розуміння людини частиною оточуючої природи, її прав «на задоволення земних потреб».

Виявом нових орієнтацій суспільства можна вважати пам'ятки української етичної думки доби, які спрямовувалися на формування у свідомості української спільноти «суспільних політичних чеснот» та правомірності сповідування земних цінностей.

Водночас в етичних вченнях XVIII ст. утверджується розуміння національної належності громадян. З іншого боку, в них було «вперше закладено усвідомлення відносності і нестабільності всіх людських цілей і цінностей...».

Важливу функцію вкорінення в суспільну свідомість сучасників нових світоглядних і ціннісних орієнтацій виконувала історична наука. Вона обґрунтовувала нові орієнтації прикладами минулого.

Саме в історичних творах доби найбільш виразно відбилися опозиційні настрої українського суспільства, насамперед автономістичні змагання його соціальної еліти.

Оцінюючи історичні твори другої половини XVII-XVIII ст. як яскраві зразки суспільно-політичної думки доби, М. С. Грушевський вважав їх важливими джерелами для науковця, який займається вивченням тогочасної етносвідомості українського народу як в цілому, так і еволюції в ній системи ціннісних орієнтацій, зокрема.